

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 130 2009

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Otto Fischer (uppsatser) och Petra Söderlund (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Box 632, 751 26 Uppsala, samt även digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word till Otto.Fischer@littvet.uu.se. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2010 och för recensioner 1 september 2010.

Uppsatsförfattarna erhåller digitalt underlag för särtryck, i form av en pdf-fil.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet PG: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapets hemsida kan nås via adressen www.littvet.uu.se.

ISBN 978-91-87666-27-8

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2010

Goldschmidts tidskrift *Corsaren* 1846, som ledde till att Kierkegaard inte längre ostört kunde föra sina filosofiska samtal på Köpenhamns gator behandlas också, men Kierkegaards reaktion på de perfida angreppen betecknas som hysterisk. Till sist behandlas den sena texten *En literair Andmeldelse* (1846) och Kierkegaards strid med teologerna. För Holm angriper Kierkegaard under sina sista år inte längre estetisk och filosofisk kitsch, utan teologisk. Han kan inte kallas konservativ, ty det samhälle han vill se ersätta samtiden utan lidelser är inte den harmoniska förmoderna världen utan revolutions-tiden. Holm betonar till sist Georg Brandes centrala roll som författare till *Søren Kierkegaard: En kritisk Fremstilling i Grundrids* 1877.

Genom att återge tankar i alla viktiga Kierkegaardtexter, men fokusera den kanske mest lästa och vid första påseendet mest lättillgängliga, och i stället för vid titlar och kronologi fixera framställningen vid grundbegrepp hos den studerade författaren har Isak Winkel Holm på 40 sidor skapat en fullödlig bild av ett komplext författarskap och visat sig behärska en utmärkt metod att skriva litteraturhistoria.

Verkets bildredaktion måste gratuleras. Voly-men inleds med ett fotografi av Vesterport och valet av exteriörer från 1800-talets Köpenhamn är gott. Ibland, som i H.C. Andersens fall, har det beskrivna objektet självt producerat illustrationerna. Ibland är diktaren avmålad i sin genremiljö av en målare, t.ex. Julius Exner som porträtterar Christian Winther på spatsertur 1869, men oftare syns han (i enstaka fall hon) på konventionella porträtt, dagerrotyper eller fotografier. Handskrifter, titelblad och kostymskisser från teatern tjänar också som illustrationer. Vid lyckliga tillfällen sker intertextuella komparationer som när målningar av Johan Thomas Lundbye relateras till texter av B.S. Ingemann och N.F.S. Grundvig (ss. 192, 211). Men även annars kan man, i motsats till i Politikens "blå" och Gyldendals "gröna" litteraturhistoria (den senare med en påtaglig fåbless för ironiska illustrationer) i *Dansk litteraturs historie* studera talrika reproduktioner av Guldålderns måleri, av konstnärer som C.W. Eckersberg, P.C. Skovgaard och G.F. Kersting, kompletterade med målningar av norrmannen Johan Christian Dahl när de mest sublimes texterna berörs och som läsare själv göra interartikella associationer.

Dansk litteraturs historie, del 2, erbjuder i sin lugna marsch genom 1800-talet således läsaren briljanta analyser i en saklig och gediget redovi-

sande framställning av verk och författare. För en mer djuplodande och perspektivrik belysning av litterära manifest, utvecklingslinjer och framför allt skilda angreppssätt på det litteraturhistoriska materialet får vi vänta till nästa gång. Bland de gyllene frukterna i den danska litteraturhistoriens ymnighetshorn kanske vi också snart återfinner det mången litteraturforskare främst önskar sig: en litteraturhistorisk framställning som behandlar den litterära verkningshistorien och litteraturhistoriegenrens egna fundament.

Roland Lysell

Jesper Gulddal, *Litterære pasregimer. Bevægelsekontrol og identifikation i europæisk litteratur 1725–1875*. Museum Tusculum Forlag, Köpenhamn 2008.

I början av Heinrich von Kleists novell "Michael Kohlhaas" (1810) finner vi titelpersonen, en hästhandlare från Brandenburg, på väg till marknaden i Sachsen med en flock hästar. Kohlhaas finner plötsligt sin väg spärrad av en träbom. Han muttrar över detta påfund men betalar tull till vakten, men då informerar slottsfogden honom om att det inte är tillräckligt att betala tull, han måste även visa upp ett pass (paßschein) för att få passera. Att Kohlhaas inte har hört talas om detta förut och inte vet vad ett pass är för något är inte så konstigt eftersom berättelsen utspelar sig vid mitten av 1500-talet och gränskontroller mellan tyska stater vid denna tid är något mycket ovanligt. Man tillåter Kohlhaas att passera gränsen, men han måste lova junker Wenzel von Tronka att skaffa sig ett respass i Dresden för hemresan och han måste dessutom lämna kvar två av sina hästar som säkerhet. När Kohlhaas senare ansöker om ett pass på kansliet i Dresden får han veta att junkerns passkrav var ett rent påhitt, en saga. Men när han återvänder till gränstationen finner Kohlhaas att hans hästar har missköts till den grad att de har förlorat allt värde. Hans krav på skadestånd avvisas av junkern och Kohlhaas efterföljande strid för att få rättvisa utvecklas till en vendetta som i sin tur leder till ett veritabelt inbördeskrig.

Som läsare av Kleists novell väl känner till så tematiserar berättelsen om Michael Kohlhaas konflikten mellan individens anspråk på fri- och rättigheter och samhällets krav på säkerhet och underkastelse. Passmotivet i novellen kan sägas utgöra en emblematiske figur för denna motsättning. Mindre

bekant för läsare av Kleists berättelse är kanske att i förlagan till novellen, Christian Schöttgens och Georg Christoph Kreyssigs "Nachricht von Hans Kohlhasen" (1731), så förekommer det inget pass. I denna version anklagas i stället Kohlhasen för att ha stulit hästarna och han måste resa bort för att skaffa fram bevis på sitt rättmätiga ägarskap. Det mest sannolika skälet till att Kleist har lagt in en pass-scen i sin version av berättelsen – som alltså inte heller kan motiveras historiskt – återfinns i Kleists egen samtid, där efterverkningar av den franska revolutionen hade lett både till införande av allmänt passtvång i de flesta europeiska stater för såväl inrikes som utrikes resor och till regelmässiga och systematiska kontroller av resande och okända personer.

Detta exempel är hämtat från Jesper Gulddals arbete *Litterære pasregimer* (2008; en reviderad version av hans avhandling, försvarad vid Københavns universitet 2005), som behandlar respasset som motiv i europeisk skönlitteratur under åren 1725–1875. Det kan kanske tyckas att motivstudier av litterära verk inte längre sysselsätter litteraturvetenskapen i någon större omfattning, oavsett om det gäller enskilda författarskap, genrer eller litteraturhistoriska perioder och epoker. Studier av motiv i litterära verk hade sin storhetstid på 1950- och 1960-talen, inspirerade av Ernst Robert Curtius magistrala arbete *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1948). I den utsträckning som forskare inom litteraturvetenskapen numera ägnar sig åt detta slags studier är det dock inte längre fråga om kataloglika sammanställningar över blomstermotivet hos Gustaf Fröding eller om boken som figur och metafor i litteraturen från antiken till i dag. När man exempelvis inom forskningsområdet Rätt och litteratur (Law and Literature) i dag studerar representation av rättsliga företeelser i litterära verk, så handlar det inte om förekomsten av domstolar eller jurister hos Charles Dickens eller August Strindberg, i stället intresserar man sig för hur rättens olika fysiska rum gestaltas i litterära verk, på vilka sätt som rättsaker och processer utgör modeller eller drivkrafter för handlingen, liksom hur lag och rätt tematiseras och problematiseras. Men dagens litteraturvetenskapliga motivforskare begänsar sig inte till det litterära verket: de utforskar och beskriver även den historiska kontext som det litterära verket avbildar och förhåller sig till; och de intresserar sig för hur verket (eller verken) i sin tur reflekterar över (och inte sällan kritiserar) den verklighet som det gestaltar.

Gulddals studie över passmotivet i europeisk skönlitteratur under 1700- och 1800-talen är på flera sätt ett utmärkt exempel på detta nya motivanalytiska program. Det som utgör den historiska bakgrunden för Gulddals arbete är framväxten av passväsenden i Europa under tidigmodern tid, antingen i form av respass (som ger en person rätt att resa ut från det egna riket) eller lejdebrev (som ger en främmande person, ofta från en fientlig nation, tillstånd att resa in i det egna riket). Dessa resedokument, som under 1500- och 1600-talen främst syftade till att introducera den resande till främmande miljöer och personer och förse honom med säkerhet och beskydd, kom under 1700- och 1800-talen att bli viktiga instrument i den framväxande statsapparaternas strävan att skapa lag och ordning i samhället och att optimera förutsättningarna för ekonomisk tillväxt. I sin teckning av absolutismens och nationalstatens tidsåldrar stödjer sig Gulddal i hög grad på den (kritiska) historieteckning man finner hos bland andra Michel Foucault och Anthony Giddens, där denna period betecknar övergången från ett utpräglat agrart och feodalt samhälle till en kapitalistisk marknadsekonomi, kännetecknad av kommodifiering och industrialisering, urbanisering och social rörlighet, och inte minst av framväxten av en omfattande statlig administration och kontrollapparat. Till bilden hör även att Europas karta under denna period ritas om liksom att länder får tydligare konturer: tidigare mer eller mindre diffusa gränssområden mellan (mer eller mindre löst sammanfogade) riket omvandlas till tydligt markerad gränser mellan nationalstater som eftersträvar allt högre grad av kontroll både över sina territorier och sina befolkningar. Det är dessa politiska och ekonomiska förändringar som ger förutsättningar för och skapar behovet av pass som instrument för intern social kontroll. Medan passet under 1600- och 1700-talen främst avsåg att särskilja mellan personer som ansågs respektabla och som hade tydliga mål för sin resor och personer som inte var det (och som betraktades som löst kringströvande och därför suspekta personer), så kommer passet under 1800-talet (dvs. efter den franska revolutionen) att användas för att särskilja mellan medborgare i det egna riket och utlänningar. Det nya passsystem som skapas i Frankrike efter revolutionen (och som nästan omedelbart imiteras runt om i Europa) introducerar en statligt organiserad passmyndighet som utställer pass, använder förtryckta formulär och obligatorisk beskrivning av personen och hans/hennes signalement, samt samlar in information om resande i landet.

Denna den mer historiska eller kontextuella sidan av studien av passmotivet i modern europeisk skönlitteratur beskriver Gulddal i termer av "mimesis" (s. 16) och som "motivets *mimetiske* aspekt" (s. 19), detta till skillnad från den litterära användningen och omvandlingen av motivet, som han benämner som "poesis" (s. 16), med vilket avses hur motivet formar verkets innehåll, som kallas motivets "formative aspekt" (s. 20). Det är denna formativa aspekt av passmotivet som är det centrala studieobjektet i Gulddals arbete, och det är det som han benämner "litterære pasregimer". De sätt på vilka den litterära behandlingen av motivet (eventuellt) återverkar på den "materielle, institutionelle eller diskursive virkelighed", beskriver Gulddal som "motivets *refleksive* aspekt" (s. 20). De reflexiva aspekterna av passmotivet behandlar Gulddal kortfattat i det avslutande kapitlet av sitt arbete.

De litterära verk som Gulddal systematiskt utforskar i sin studie är Johann Gottfried Schnabels roman *Insel Felsenburg* (1731–1743); Henry Fieldings *Tom Jones* (1750); Laurence Sternes *A Sentimental Journey through France and Italy* (1768); Stendhals *La Chartreuse de Parme* (1839); och Charles Dickens *A Tale of Two Cities* (1859). Förutom dessa fem romaner, som behandlas i var sitt kapitel (där Stendhals roman behandlas efter Dickens eftersom handlingen i *A Tale of Two Cities* utspelar sig före handlingen i *La Chartreuse de Parme*), så berör Gulddal passmotivet i många andra verk. Enligt Gulddal kan de fem romanerna indelas i tre distinkta grupper som både svarar mot passmotivets mimetiska aspekt (dvs. den sociala och kulturhistoriska kontexten) och (den formativa) användningen av motivet (för att bygga upp romanens diegetiska rum och handling, men som även reflekterar ideologiska ställningstaganden i (den tematiska) motsättningen mellan "samfundets säkerhet och hensynet til individets frihed" (s. 36)).

Den internt litterära (eller poietiska) delen av Gulddals studie av passmotivet i europeisk skönlitteratur under 1700- och 1800-talen har tre distinkta fokus: (1) passmotivets användning för konstruktion av litterära rum; (2) passmotivet som litterär och narrativ katalysator; och (3) passmotivet som emblematiske kondensation för ett tema eller problematik. I sin jämförande behandling av den historiska och den fiktionella passverkligheten, visar Gulddal hur upplevelsen av avsaknad på lag och ordning i Tyskland och Storbritannien under första hälften av 1700-talet hos Schnabel och Fielding tar

sig uttryck i en vilja att kontrollera och begränsa social rörlighet. I ingen av dessa två romaner finns fysiska pass eller passsystem, men Gulddal menar att i *Insel Felsenburg* uttrycks önskan att kontrollera och begränsa personers fria rörlighet i form av skapandet av ett utopiskt samhälle på en ö omgiven av såväl svårnavigerade vatten som ogästvänliga kuster. Gränskontrollen är med andra ord ett diegetiskt villkor för social stabilitet och god moral. I Fieldings *Tom Jones* utgör osäkerhet kring och förväxling av personliga identiteter en ständig källa till förvirring och konflikter, vilket i sin tur generar romanens handling. När i slutet av denna roman de maskeradaktiga identiteterna stabiliseras och de vagabondaktiga resorna bringas till halt, så avstannar även berättelsen. Gulddal menar – med hänvisning till en text av Friedrich Schlegel – att upprättandet av en stabil borgerlig ordning (i form av en social utopi på ön Felsenburg eller på Allworthys Paradise Hall) utgör ett dödligt hot mot skapandet av romanhandlingar, detta eftersom det i ett fullständigt välordnat samhälle inte uppstår det slags situationer som genererar intriger och konflikter. Enligt Gulddal finner man i bägge dessa två romaner en auktoritär syn på relationen mellan individ och samhälle, där passväsendet utgör ett viktigt instrument för statsmaktens behov av att kontrollera (misstänkta) personers rörelser.

I Sternes *A Sentimental Journey through France and Italy* finner huvudpersonen ett passväsende som försvarar hans resor i främmande länder, men som samtidigt inte är särskilt svårt att överlista. Gulddal beskriver det litterära rummet som karakteriserat av både avgränsning och öppenhet – "en gränsernas porösitet". Det som genererar handlingen i Sternes roman är inte laglöshet och oordning utan passväsendets (osystematiska) trakasserier av den resande. Endligt Gulddal betecknar *A Sentimental Journey through France and Italy* en mellanform mellan (den litterära) passregimen hos Schnabel och den som man finner hos Dickens och Stendhal.

Den litterära passregimen i *La Chartreuse de Parme* och *A Tale of Two Cities* markerar enligt Gulddal kulminationen på dess litteraturhistoriska utveckling. Detta beror dock inte uteslutande på att passväsendet under första hälften av 1800-talet har blivit en del av ett omfattande polis- och övervakningssystem och är allestädesnärvarande i Europa. Dess tydliga avtryck i samtidslitteraturer beror enligt Gulddal även på den estetiska och stilistiska utvecklingen under denna tidsperiod: från det

abstrakta mot det konkreta, från typisering mot individualisering, från allmänna drag mot detaljer, med andra ord i riktning mot en deskriptiv realism. Beskrivningen av det österrikiska passsystemet i *La Chartreuse de Parme* är extremt detaljerat och omfattar nästan varje aspekt av det. Vad gäller den narrativa operationaliseringen av passmotivet är den enligt Gulddal långt mer dystert hos Dickens och Stendhal. Hos bägge dessa författare ställs passsystemet i tjänst hos en repressiv statsmakt som använder det till att förfölja och övervaka oskyldiga personer, något som just driver fram en strävan att undgå det. Romanernas handling springer därmed inte, som hos Schnabel och Fielding, ur ett tillstånd av oordning och laglöshet, utan från en alltför hög grad av ordning. Gulddal menar att Dickens och Stendhal därför intar en liberal inställning i den tematiska motsättningen mellan individens anspråk på fri- och rättigheter och samhällets krav på säkerhet och underkastelse.

Avseende den reflexiva aspekten av sin studie, dvs. i vilken utsträckning som den litterära gestaltningen av passmotivet (eventuellt) har påverkat verkligheten, så är Gulddal mycket försiktig i sina slutsatser. Han menar dock sig ha visat att både hos Schnabel och Fielding, liksom hos Dickens och Stendhal, så har litteraturens roll snarare varit "förloberens" än "medloberens" (s. 394). Med detta menar Gulddal att hos de förra så beskrivs (och förreskrivs) ett (utopiskt) passsystem som (då) ännu inte finns i verkligheten; och hos de senare betecknar kritiken av det repressiva passsystemet ett föregripande av dess avveckling under andra hälften av 1800-talet. Men om Gulddal i sitt arbete endast antyder ett fåtal möjliga reflexiva aspekter av passmotivet i modern europeisk litteratur, är hans teckning av dess mimetiska och formativa aspekter desto mer fyllig. Här finns också återkommande referenser till och kommentarer om – både verkliga och litterära – passregimer under 1900-talet och efter den 11 september 2001.

Leif Dahlberg

Leif Landen, *Carl Michael Bellman – En biografi*. Bokförlaget Atlantis. Stockholm 2008.

Leif Landens *Carl Michael Bellman* är till sidantallet en omfattande studie av Bellmans liv och diktning. Titeln anger verket som en biografi, en djärv genrebestämning som inte har använts i böcker om

Bellman på flera decennier. Det leder till frågan om Landens bok är det moderna standardverk om skalden som länge har saknats. Konkurrenten på området är inte hård. Det finns visserligen några övergripande studier från de senaste årtiondena, men ingen av dem gör anspråk på att vara heltäckande. Lars Huldéns *Carl Michael Bellman* (1994) innehåller information om författaren och författarskapet, men är inte en komplett biografi. Boken ingår i Natur & Kulturs serie om svenska författare och syftar till att vara en introduktion till författarskapet och tiden, på ett begränsat utrymme. Två andra verk, Torkel Stålmarecks *Bellman i verkligheten* (2000) och Lars Lönnroths *Ljuva karneval!* (2005) innehåller båda avgränsningar för belysningen av förhållandet mellan liv och diktning. Stålmareck understryker i titeln att det är personen, inte den litterära verksamheten, som är intressant och den bacchanaliska diktningen lämnas också utanför framställningen. Det är främst tillfälldiktningen som används för att diskutera olika umgängeskretsar och förhållandet till familj och vänner. I Lönnroths framställning är visserligen de biografiska inslagen omfattande, men det är den litterära verksamheten som står i centrum och då även de delar av författarskapet som inte tillhör den kanoniserade Fredmansdiktningen. Huvudsyftet för Lönnroth är att visa hur Bellmans litterära teknik utvecklas, hur skrivandet i olika genrer leder fram till skapandet av det till form och innehåll unika verket *Fredmans Epistlar*.

Man får gå tillbaka närmare ett halvt sekel för att hitta verk om Bellman med ambitionen att beskriva både liv och diktning i på det sätt som Landen vill göra. Ett problem har alltid varit den begränsade mängd fakta och pålitliga samtidsskildringar som står till buds för den som vill skriva om Bellman. Trots den stora mängden efterlämnade dikter, sånger och andra texter, är det svårt att få grepp om personen. Lars Gustafssons välkända beskrivning av Bellman "med halft bortvänt ansikte" är en tydlig bild av skalden i ett förromantiskt samhälle där författarjaget fick stå tillbaka för de dikt- och diktarroller som utgick från genre, retorik och principen om decorum. Dessa begränsningar har emellertid inte hindrat Bellmanbiografier från 1800- och tidigare delen av 1900-talet. Om detta vittnar ett stort antal skrifter om Bellman, vilka sammantaget visar upp ett antal olika bilder av skaldens liv och verk.

Det bekymmersamma källäget kan numera, till viss del, kompenseras med att Bellmans texter